

Statorius János lengyel sociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból.

Írta: **Miklós Ödön.** (Utrecht.)

A hágai királyi könyvtár egyéb magyar vonatkozású könyvei és kisebb nyomtatványai között, miknek nem egy darabja unikum és mindmáig a magyar irodalomban ismeretlen, 1645. sz. alatt a magyar történelemben is igen érdekes vonatkozású darabja van pamfletgyűjteményében. Ez *Statorius* János volt rakowi sociniánus lelkésznek *Frank Ádám* kolozsvári szász unitárius lelkészhez 1638. jul. 24-én Amsterdamból írt levele, amit I. Rákóczi György kézrekerítvén, Bisterfeld útján az eredeti példányban megküldött Voetius Gisbertnek, az utrechti egyetem theologiai tanárának, a XVII. század legnagyobb holland skolasztikusának, aki azt kiadta.¹

¹ *Translaet van seckere Latijnsche brief geschreven door eenen Sociniaensch Predicant, waer van het Latijnsche exemplaeer (in Transylvanien gheintercipicert zijnde) herwaerts overghestuert is, door den Hoogoboren en de Doorluchtigen Vorst Georgius Rakóci, door Godes ge.ade Prince van Transylvanien, Grave van Siculen etc. Dienende tot naerder consideratic van sommige mysterien. Első kiadása önállóan megjelent 1639-ben, még pedig március utolsó napjaiban, gyanításom szerint Amsterdamban. Ujabb kiadása Voetius „Dry disputatien“ melléklete gyanánt látott napvilágot, (Utrechtben, 1641) a 166—172. oldalon, természetesen bő jegyzetekkel ellátva mindkét kiadást. A cím magyar fordításban így hangzik: Egy bizonyos különböző titkoknak közelebbi megvilágítására szolgáló latin levél fordítása, amelyet egy sociniánus lelkész írt s amely latin példányában Erdélyben konfiskáltatván, onnan ide átküldte Nagyságos Rákóczi György Isten kegyelméből Erdély fenkölt fejedelme, Széke.yek grófja stb.“ I. Dr. W. P. P. C. Knuttel. Catalogus van de Pamfletten—Verzameling berustende in de koninklijke Bibliotheek bewerkt. met aanteekenigen en een Register der schrijvers voorzien, door —, s Gravenhage. I VI. dln. (8 kötet) 1889—1910. 4645. sz. Az eddig 1486—1830-ig közreadott kisebb nagyobb iratok száma 28.000-et felülhalad. Egy példánya jelzett műnek található a remonstrantsch bibliotheekben (Amsterdam) is. 2684.*

A levél jelentősége több irányu. Első sorban kétségtelenül az unitárius történetírást érdekli, és több oldalról erősíti meg azt a felfogásunkat, hogy az unitárius egyházunknak, mint ilyennek sem a XVI., sem a XVII. század első felében nem volt direkt összeköttetése sem a holland anabaptista, sem a később keletkezett remonstráns egyházzal, hanem ez a lengyelek felé gravitálva az ő közvetítésükkel jutott el Hollandiába. Ennek érdekes példája az állítólag Dávid Ferencz által végzett fordítása egy holland anabaptista műnek,² de az egykorú holland remonstráns és anabaptista irodalom is szinte alig tud erdélyi testvéreiről. Ennek minden bizonnyal egyszerűen theologiai oka van, t. i., hogy akkor még a remonstránsok csupán református felfogást képviseltek és csak később engedtek a socinianizmusnak több teret. Viszont megtagadhatatlan az is, hogy már abban az időben, miként látni fogjuk, a holland remonstránsok is szívesen érintkeztek lengyel sociniánusokkal.

Nem kisebb a levél jelentősége a magyar református egyházat érintő szempontokból sem. Főleg az kölcsönöz neki nagy jelentőséget, hogy I. Rákóczi György küldi el Hollandiába, amint Voetius megjegyzi, „kétségtelenül a ker. vallás iránti szeretetből és a hollandok figyelmeztetésére“. I. Rákóczi György valláspolitikájának megértéséhez, mely valóban európai volt, érdekes adalékul szolgál. Annak iránya, mint úgyszólván minden vallásos fejedelem egyházpolitikájának iránya, az egyház hitvallásbeli egységének megőrzése és a meglevő csoportozatok külső és belső erősítése. Nagyon érthető, ha az erdélyi viszonyokkal rokon holland vallási viszonyok ilyen erősítése érdekében egy európai látókörű, de egyébként kora eszméinek hatása alatt álló fejedelem e különben

sz. Megjelenési idejére és helyére vonatkozólag szolgáljanak a következő adatok: Episcopus Simon 1639. ápr. 10-én „minapában kiadott“-nak írja Amsterdamból (Levele Wtenbogaerthoz. Kézirat a rotterdami remonstráns könyvtárban. 1087. sz.) Cupus P. szintén remonstráns lelkész ápr. 12-én Rotterdamból írja, hogy „néhány napja“ olvasta, a mi annyit jelent, hogy ekkor már plakatirozva volt (Levele W. hoz. Kézirat u. o. 909. sz.) V. ö. még Brieven en oornitgeeven stukken van Johannes Wtenbogaert. Verzameld en met aanteekenigen uitgeeven door H. C. Rogge. 3 részben 7 kötetben. Az utrechti provincia történelmi társulatának kiadványa. Új sorozat. 11. 12. 15. 17. 19. 20 22. kötete. Utrecht. 1868—75. 1094. sz. levél. A következőkben e munka csak Brieven . . . idézve.

² Szabó K. R. M. K. I. 80.

tartalmilag jelentéktelennek látszó levelet olyan fontosnak itéli, hogy az akkortáiban külföldre küldött Bisterfeld útján küldi el.

A levélíró csak I. S. nek jelöli meg magát, de I. Rákóczi György közlése szerint, ki értesülését úgy látszik Franktól nyerte, Sartorius (helyesen Statorius) János neves lengyel sociniánus lelkész volt. Ennek lotharingiai származású francia nagyatyját Statorius Pétert maga Kálvin küldötte Lengyelországba 1556. táján,³ aki akkor még a kálvini tannak egyik legbuzgóbb követője volt. A lengyel országgyűlés nemessé emelte őt, s ettől kezdve a családja Stoinski, vagy Stojinszky, olykor Stoinius nevet is viselt. Ez a Statorius már 1562. körül⁴ antitrinitarius s ennek a mozgalomnak Lengyelországban egyik fejevé lett szintén Péter nevezetű fia folytatta atyja munkáját;⁵ de még jelentékenyebb volt unokájának működése az antitrinitarizmus terén. Ez a Statorius János a mi levélírónk. Sandius közlése szerint⁶ már 1612-ben Rakowban működött mint lelkész, holott még akkor alig 23 éves volt.⁷ 1638-ban Lengyelországból elüzetve Hollandiába menekült, hol egészen 1639 ápr. 8-ig tartózkodott, mikor a Frankhoz írt levele megjelenése után az amsterdami polgármesterek felszólítására — de neki is terve volt ez — elhagyta Hollandiát⁸ s úgy látszik nem törődve a reá váró veszélyekkel, egyenesen Lengyelországba utazott vissza, hol 1654-ben Zarkowban befejezte életét. Jelleme nemes, komoly keresztényi volt, amint ez szemem elé került írásaiból kitünik.⁹

Irodalmi működése elég nagy terjedelmű. Minket azonban csak annyi érdekel, hogy Crelliusnak, kit később Bisterfeld egy

³ Dr. D. Loesche Gy. — S. Szabó J. Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen 1917. p. 65. L. még erre a Sartoriusra vonatkozólag Sandius, Chr. Chr. Bibliotheca Antitrinitariorum. Freistad (Amsterdam) 1684. p. 47.

⁴ Loesche—Szabó. I. m. p. 92.

⁵ Sandius I. m. p. 92—93.

⁶ U. o. p. 121.

⁷ Jöcher, Chr. G. Altg. Gelebsten Lexicon. B. IV. c. 854.

⁸ Episcopus levele Wtenbogaertnak Amsterdamból. 1639. ápr. 10. (Kézirat Rott. Rem. Bibl. 909. sz.) Ez az adat, mely eddig még nincs felhasználva, világossá teszi, hogy Hollandiából azonnal eltávozott. V. ö. Az újabb irodalomból J. C. v. Slee. De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden. Haarlem. 1914. p. 210, mely szerint 1640-ben tűnik fel ismét Lengyelországban.

⁹ V. ö. Egyebek között egy újévi (1639) üdvözlétül írott levelét Salmasius Claudiusához. (Kézirat a leideni egyet. könyvtárban. Papenbroeck coll. 7. sz.)

munkájával megtámadott 1636-ban és 37-ben Rakowban megjelent műveihez előszókat írt. Azonkívül Amsterdamból kiterjedt levelezést folytatott, különösen otthon maradt lengyel antitrinitáriusokhoz intézve sorait; de másokhoz is, melyek közül való volt az általunk ismertetendő levél. Valamennyi kéziratban maradt, kivéve ezt az egyet. Úgy látszik, valamikor Erdélyben is járt, talán kiküldetésben. Legalább erre enged következtetni az a *Relatio de itinere Transylvanico*, amely kéziratban lengyel nyelven maradt fenn; de bizonyítja ezt a kérdéses levelének tartalma, annak erdélyi dolgokról való tájékozottságával. Azonban ezek a kéziratok, hol és merre vannak, nem tudható. A XVII. század végén még Sandius előtt ismereteseek.¹⁰

Frank Ádám, kihez a levél szól, sokkal ismeretesebb, semhoggy különösebben ismertetni kellene. Itt csak annyit, hogy kolozsvári lelkészkedése előtt rakowi rektor volt s Satoriushoz való viszonya valószínűleg innen ered. Nem lehetetlen, hogy éppen ez a levél volt az oka, hogy Franknak távozni kellett Kolozsvárról.

Mivel a levél maga csak ó-holland fordításban maradt fenn, kimerítően közlöm tartalmát. Satorius rögtön a lengyel országgyűléssel kezdi mondanivalóját. Nem kételkedik benne, úgymond, hogy amit az határozott, nemcsak másoktól, hanem olyanoktól is hallotta, akik érezték is ennek hatását, ezért nem is meséli el. Sokkal kíváncsibb azonban arra, hogy mi történt Erdélyben és ennél a pontnál jegyzi meg, hogy kimerítőbb leírást óhajt s nem oly rövid levelet, mint amilyent nemrég küldtek és amilyeneket Radeczi püspök szokott küldeni. Áttérvén saját sorsára, hangsúlyozza, hogy annak ellenére is, hogy száműzött, nem vesztette el bátorságát és semmi sem történhetik olyasmi, ami miatt az erdélyiek iránt való érdeklődését elvesztené. Ellenkezőleg ég a vágytól, hogy a lehető legpontosabban megtudja a történeteket, hogy megállapítsa, mit lehetne csinálni a munkájuk jó előhaladása érdekében és Krisztus országának terjedésére. Ezen kívül is szeretné tudni, vajjon vége van-e már annak a szerencsétlen veszekedésnek, amit Ravius az övéivel együtt kezdett. Mert ő Hollandiában él, távol feleségétől, gyermekeitől, gyülekezetétől és bár szeretne már egyszer megnyugodni és nem mindenfélével foglalkozni, ha vagyona volna és a holland nyelvben való járatossága, ezek nélkül azonban

¹⁰ Sandius I. m. p. 122.

alig juthat ahhoz, amit tenni szeretne és mindezekhez még az járul, hogy nem látja tisztán, vajjon mi célból küldte Isten ide. Nagyon óhajtana, ha kijelentené neki akaratát, különösen, ha vajjon sokáig kell-e itt maradni? Itt nagy aratás van, de nagyon sok ellenség is és nem kevés Nicodemita, akik unitáriusok: de a legtöbb közülök ariánus, vagy közel állanak hozzájuk s úgy vélekednek, hogy az Istennek fia egy az Atyához hasonló lényeggel bír, akinek lényegéből származott egy meghatározott időpontban s a melyből aztán a szent lélek, mely személy, származott.¹¹ Egyébként megjegyzik, hogy ennek a tannak elismerése nem szükséges és nem tagadják, hogy minket testvéreikül tekintenek. Fontosabb az, amit Wtenbogaerttől hallott, hogy az erdélyi Bisterfeld a sociniánusok ellen Leidenben egy könyvet készül kiadni; hogy *ez mit jelent*, Frank nagyon jól fogja tudni, mindazonáltal, ha még e könyv megjelenése előtt válaszol levelére, kéri őt, tudósítsa, hogyan is áll a dolog, nem kevésbé azt, vajjon írt-e valamit Wechnerusuknak és milyen feleletet kapott. Minekutánna levelét bezárta, az utóiratban még egyszer lelkére köti Franknak, hogy pontosan írja le annak az üldözésnek történetét, mely a szombatosok ellen irányult, főleg azért, hogy holland barátjaik meggyőződhesenek arról, hogy ők annak az üldözésnek nem okai. Ugyanis mindenféle hír van itt forgalomban, egyebek között az is, hogy Socinus beismerte volna, hogy ő volt az oka Dávid Ferenc fogságának, ami pedig minden valószínű alapot nélkülöz; de mégis rossz vért szülnek az ilyenek.

A szöveghez Voetius nagyterjedelmű jegyzetet készített, mely egészében nagyobb, mint a levél maga. Ezek a jegyzetek, részint magyarázók, részint utalók, melyek olykor, — ami különben a kiadásra is ösztönözte az illetőket, — a remonstránsokat gyanúsítják.

A magyarázó jegyzetek közül különösen Dávid Ferencre vonatkozó tűnik ki, amely — mivel ő is bizonyára a nem kortárs Bisterfeldtől hallván, — természetesen csak fővonalaiban pontos. A zsidókat Dávid Ferenc követőinek vallja, ki szerint a Krisztus nem imádható, amiben Socinusnak azt a nézetét, hogy Krisztus nem örök és nem egyenlő lényegű az Atyával, tovább fejlesztette. Dávidot aztán, aminek utána ebben a kérdésben konferencia volt

¹¹ A jelzett tan a „doopgezinde“-ké (anabaptista) még a 16. századból ered. V. ö. W. J. van Douwen. Socinianen en Doopgezinden. Theologisch Tijdschrift. Leiden. 1898. 32. évf., p. 124.

közte és pártja között 1580-ban,¹² Gyulafehérvárt, az akkor uralkodó fejedelem örökös fogságra ítélte, de néhány napi fogság után meghalt. Ezt aztán Socinus számlájára írták. A pártok megmaradtak, de mindegyik azt állította, hogy ők a valódi Samosata követők, kiknek tolerantiát biztosítottak. Ez a háborúság aztán annyira kiélesedett az eretnek testvérek között, hogy az elmúlt nyáron tartott országgyűlés a három uralkodó vallás mindegyikéből 18—18 tagot nevezett ki egy bizottságba, amely ezt a történelmi kérdést left volna hivatva eldönteni, miből következik, hogy egyiknek a kettő közül buknia kellett. Ennek kapcsán utal arra Voetius, hogy ettől minden esetre fél Statorius, míg másik megjegyzése nem egyéb, mint az egész vallási területen uralkodni akaró orthodoxismusnak támadásra hívó szava, melyben analogia kapcsán arra utal, hogy ettől az eredménytől aligha lesz kedve valakinek Hollandiában ezeknek a „testvéreknek“ tanáival egyet érve, sorsát követni.

További magyarázó jegyzetei főleg Bisterfeldre és Kolozsvárra vonatkoznak. Bisterfeldről elmondja, hogy tanár Gyulafehérváron, nemrégén „om sekere affairen“, azaz bizonyos okokból itt Hollandiában volt s a sociniánusok ellen írt munkáját Leidenben nyomatta ki. Kolozsvárról pedig megjegyzi, hogy ez Erdély legelőkelőbb városainak egyike, hol azelőtt az egész kormány és a sociniánusok legnagyobb része is lakott és ahol az utóbbiaknak még mindig erős gyülekezetük mellett egy kollégiumuk is van. Egyéb-ként az állapot most már igen sokat változott, amennyiben a városi tanács tagjai között (gemeynsluyden), akiknek száma 100, ma már 25 református van és némelyek a tanácsba is (regherende Magistraet) bejutottak. Ezt az utóbbi tudósítást ismét csak Bisterfeldtől kölcsönözhetette, kinek Rákóczi írhatta meg az egészet.¹³

Utaló jegyzeteit csak fő pontjaiban érintve, elmondja, hogy a Nicodemiták azok, kik itt Hollandiában Socinussal egyező véleményen vannak, de különböző okokból ezt nem nyilvánítják s minek utánna az unitáriusokat is megmagyarázta, áttér a „holland barátok“-ra. Néhány kisebb holland nyelven írt műhöz utasítja olvasóit — miknek szerzője mellékesen megjegyezve Wtenbogaert és Episcopius volt, — melyekről mindazonáltal megjegyzi, hogy olyan diplomatikusan vannak írva, hogy csak a „tudósok tudják, hogyan

¹² Tévedés 1579 helyett.

¹³ V. ö. Erd. Orszgy. emlék. X. K. p. 25 és 153.

áll a dolog“. Wtenbogaert eme névtelenül kiadott műveinek említése mellett neve kapcsán olyan ügyes megjegyzést tesz a nagy skolasztikus, hogy megérdemli teljes fordításának közlését, annál is inkább, mert Wtenbogaert nézete szerint az ő neve miatt volt kiadva és az egész kampány megindítva. „Ha én Wtenbogaert lennék és amellet sem Sociniánus, sem Libertinus, megtanítanám ezt a sociniánus lelkészt, hogy ő velem nem bánhatik olyan közönségesen és nevemmel nem játszhatik az erdélyi sociniánusoknál úgy, mintha ő velük frere Compaignon lenne.“ Egyebek mellett pedig megvádolja Statoriust, hogy a többi lengyel testvéreivel együtt, minek utána mind Lengyelországban, mind Erdélyben nem sikerült tanuk terjesztése, ismét erre az országra vetették szemüket, mint 1598-ban, mikor azonban mind Ostorodust, mind Voidoviust kiűzték Hollandiából és könyveiket Hágában megégették. Általában az összes jegyzeteknek és az egész levél kiadásának az volt a célja, hogy a socinianizmusra csapást mérjen, amennyiben a holland remonstránsok közt is volnának hívei.

Ez a röpirat, vagy mint abban az időben nevezték, „placaet“ különféle okokból nem maradhatott válasz nélkül s mivel főleg Wtenbogaert személyét érintette, ez utóbbi kényszerítve érezte magát egy íratban védelmezni. Ez túlságosan gyorsan történt, mert fontos körülmények sürgették Wtenbogaertot válaszadásra. Mint előbb megállapítottuk, a Voetius által kiadott levél 1639 március utolsó napjaiban látott napvilágot. Erre következik néhány történetekben gazdag hét — mire utóbb még visszatérünk — s ugyanazon április 17-én már azt írja Wtenbogaert, hogy elküldte Episcopiushnak a nagyrészt már készen levő válaszát véleménynyilvánításra s 18-án már meg is írja Episcopiush a bírálatát. Május 7-én ismét Episcopiushnál van a munka s vele együtt tanulmányozza Cupus is, ki erre a célra utazott Amsterdamba. Május 28-án már sajtó alatt van. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor jelent meg. Annyi bizonyos, hogy Wtenbogaert már július 20-án híreket kapott arról, — közli, — hogy válasza ellen írni akarnak és dec. 3-án a remonstráns de Groot Hugó, mint Németalföld követe, Párisból értesíti Wtenbogaert, hogy ott azt olvasta.¹¹

Ennek címe: „Azoknak a titkoknak közelebbi felderítése, amik egy socinianus lelkésznek nemrég bizonyos megjegyzésekkel

¹¹ Brieven . . . 1096. 1098. 1102. 1104. 1111 sz.

ellátva kiadott levele mögött rejtőznek: amennyiben azok az öreg egyházi szolga Wtenbogaert János személyét illetik.¹⁵

Mindenre, mi ebben a röpiratban van, többféle okból nem térünk ki, de ami Statoriusnak nála való látogatását illeti e helyen említjük meg, ami pedig a remonstránsoknak, vagy sajátosan az ő személyének a socinianusokhoz való viszonyát illeti, arra még visszatérünk.¹⁶

A röpiratban Wtenbogaert nem nevezi meg magát, hanem úgy tünteti fel a dolgot, mintha valaki más írná ezt és magát állandóan „az öreg egyházi szolgá“-nak nevezi. Néhány hónappal ezelőtt — írja — anélkül, hogy előbb valami levelezést folytatott volna e látogatás ügyében, két idegen kereste őt. Az egyik egy fiatal ember volt, ki tört holland nyelven közölte vele, hogy a másik, egy éltes, de előkelő megjelenésű ember beszélni óhajtana vele. Erre Wtenbogaert megjegyezvén, hogy senkit sem szokott elutasítani, behívta magához. Ekkor amaz elmondta latinul, hogy ő Wtenbogaertről sokat hallott, látni kívánta és szeretné egyben másban tanácsát kérni. Wtenbogaert kérdésére, hogy ki légyen, elmondta, hogy Legyelországból való, miből Wtenbogaert rögtön azt következtette, hogy sociniánus. Megemlítette, hogy üldözés elől menekülve jött ide, Hollandiába és kérdi, vajjon Hágában nem volna-e módjában letelepedni addig is, amig visszatérhet hazájába, mit mielőbb remél. Wtenbogaert kíváncsi lett, hogy mi okból jött el és kérésére az idegen elmesélte, hogy Rakowon kívül Lengyelországban, ahol lakik, egy keresztet összetörve találtak, mit a katolikusok a sociniánus diákok számlájára írtak. Ebbe a dologba teljesen ártatlanul ő is belekeveredett, de mivel a felindulás igen nagy volt, jobbnak látta eltávozni, míg csendesebb idők következnek. Wtenbogaert tehát mivel a sociniánusok sorsáról így

¹⁵ „Naerder openingh der mysterien schuylynde achter den Brief ceus Sociniaens, geseeyden Predicants, onlangs met sekere Glossen uytgegeven: voor so vele die raecken den persoon van den ouden Kercken—dienaer, Johannes Wtenbogaert.“

¹⁶ Indokolnunk azt hisszük e részletességet nem kell, először mert a háttérre vonatkozólag több megértést nyerünk, másodsor mert az egész történet előadása, jelentőségének és helyének a holland egyháztörténelemben való megállapítása, — hol még ennek a helye mellékesen megjegyezve, nem volt megfelelő — nemcsak az általános egyháztörténelmet illetőleg fontos, de főképpen és azért, hogy az esetleges későbbi kutatók, kik e levelet és annak történetét felhasználják ne legyenek kénytelenek nagyobb munkát fordítani erre,

értésült, megemlíti, hogy hallomása szerint Bisterfeld egy kitünő könyvet készül kiadni a socinianusok ellen Leidenben, végül pedig nyomatékosan ajánlja, hogy Hágában ne maradjon, részint a drágaság, részint „egyéb okok”-ból, hanem ha, mint említette, Amsterdamban akarna maradni, akkor ne mutassa magát egy ideig, hanem csendben és feltűnés nélkül igyekezzék feltartani magát.

* * *

Ezekben ismertetvén a két röpirat tartalmát, térjünk át most magyar vonatkozású pontjaira.

Mindenekelőtt meglepő az, hogy a lengyel socinianizmus barátjai, a remonstránsok és anabaptisták között olyan érdekes hírek voltak forgalomban a magyarokról. Ismeretes, hogy az anti-trinitarizmus már ebben az időben erősen készül tért foglalni Hollandiába; de erre még visszatérünk, most egyelőre az a fontos, hogy a lengyelek által importálni akart tanok ellen a fentnevezett egyházi csoportozatok csak passiv, *várakozó* álláspontot foglaltak el, míg a dordrechtli alapon álló református egyház erős agitatót fejtett ki ellenük. Hihetőleg ennek kapcsán rámutathattak arra, hogy a lengyelek mindenüvé csak bajt és nyomorúságot hoznak azokra, kik hozzájuk csatlakoznak. Erre utal Statorius leveleinek alapmotívuma is, erre az a hír, hogy Socinus volt az oka Dávid halálának, de mindenek felett Voetiusnak az a megjegyzése, hogy ilyen sorstól holland „testvéreik” óvakodni fognak. Hogy a református egyház harcosai ezeket a híreket honnan vehették, arra nézve csak a Hollandiában tanuló magyar református papnövéndékeket jelölhetjük meg. Ennek az igazolására nem az a körülmény hozható fel, mellyel e diákokat kizárólagos kapocsnak szokták tekinteni Hollandia és Magyarország, illetve Érdély között, mert egész sereg egyéb mód is volt erre, hanem az, hogy ekkor még jobbra papnövéndékek szerepelhettek csak az ilyen dolgokban. — Az érintkezésnek ugyanis egy formája volt a holland és magyar professorok és lelkészek levelezése — hiszen alig néhány év múlt el azóta, hogy a magyarok elkezdték a holland egyetemek látogatását. Ezt a körülményt annyival inkább bizonyosnak tekintem, mert pl. Gomarus, ki a remonstrantizmusnak heves ellensége, a dordrechtli zsinatnak, mely azokat kiközösítette az egyházból, fontos szereplője volt, groningeni egyetemi tanár korában két magyar unitáriusnak művét bírta könyvtárában és azokat nemcsak

áttanulmányozta, mint jegyzeteiből kiderül, hanem műveiben, úgyszintén egyetemi előadásában cáfolgatta is. Mivel pedig Gomarus 1641-ben már meghalt, bajosan tételezhető fel, hogy más uton jutott ezekhez. Kézen fekvő dolog, hogy a magyarok a holland professzoroknál mindig szívesen látott vendégek lévén, szoba kerülhettek az erdélyi református egyháznak az unitarizmussal való harcai, szoba az a körülmény, hogy Enyedi művét már akkor-tájban, körülbelül a lengyelek révén, a hollandok is ismerték.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a magyar diákok beszélgettek erről is, arról is; elmondhatták az akkor általában elterjedt hirt, hogy a Socinus volt oka Dávid halálának.¹⁸ Ezt a hirt aztán beledobták a küzdelembe, melyhez az 1638-iki események is csatlakoztak. Statoriusnak szüksége volt a cáfolatra, hogy munkálkodásuknak első feltételét, a bizalmat megszerezzék. Ezért ragadott tehát tollat is.

A levélnek eme nyilvánvaló indítéka és alapmotívumait nem tekintve, újabb adalékul szolgál a magyar unitarizmusnak a lengyelekkel való érintkezéséhez. Megtudjuk belőle, hogy Radeczi püspök állandó levelezésben volt Statoriusszal még azokban a jobb időkben, mikor Statorius a rakovi gyülekezet élén állott, mely várost „szarmát Athén“-nak is nevezték s a lengyei ráüvelt-ség egyik gócpontja vala. Értesült Statorius arról is, hogy Ravius veszekedést kezdett hitsorsosaival. Ravius ugyanis, miként ismeretes, a Beke-féle püspökválasztással nem lévén megelégedve, bevádolta amannak párhiveit a fejedelemnél, minek a következménye lett, hogy Bekének igazolni kellett magát, mi meg is történt a dési „conventus“-on (1638. jul. 7.) Ez az úgynevezett dézsi com-

¹⁷ Ennek bizonyítékául felhozható, hogy az imént említett Gomarus birtokában volt Dávidtól és Enyeditől származó R. M. K. II. 106. és 281. sz. a. leirt munka, mely ma az utrechti egyetemi könyvtár tulajdona. Továbbá l. „Opera omnia“-jának (Amsterdam 1664.) regiszterében az Enyedire vonatkozó helyeket. Példáját követte Abdias Widmarus szintén groningeni tanár, ki, mint önéletrajzában írja 1645-ben, rögtön beiktatása után megkezdte újszövetségi előadásait, a socinianizmusnak cáfolását, Enyedi felfogását véve mintául. Nem hallgathatom el azt a körülményt, hogy ő körülbelül egy időben tanult Szentkirályi Benedekkel, Enyedi „Explicatio“-jának egyik cáfolójával, Marburghban. Ez utóobira nézve l. Dr. W. J. A. Jonckbloet. Gedenkboek des Hoogeschool te Groningen. Gron. 1864. Melléklet p. 31-32.

¹⁸ V. ö. Bod. Hist. Hung. Eccl. I. p. 431. és 439. Lampe. Ember. Hist. Eccl. Ref. in Hungaria. p. 304.

planatió,¹⁹ mely a szombatosokat végleg elkülönítette az unitáriusoktól. Érdekes az is, hogy Voetius ekkor már pontosan értesült arról az eseményről, még pedig hihetőleg ugyancsak Bisterfeldtől, ki ekkor már külföldön tartózkodott,²⁰ akinek a fejedelem írhatta meg az egészét.

Bisterfeldre vonatkozó jegyzeteket e helyütt mellőzve érdekes az az egykorú felfogás, melyet szintén csak tolmácsol Voetius, hogy a szombatosok tulajdonképpen Dávid Ferencz egyenes leszármazottjai, de fontos az, hogy míg Statorius annak bizonyítását óhajtja, hogy az unitáriusok nem okai a szombatosok üldözésének, addig Voetius egyenesen nekik tulajdonítja ezt.²¹

Próbáljuk most már e levélnek korábban elfoglalt helyét megállapítani.

Annyi kétségtelennek látszik, hogy a Beke-Ravius-féle ügy jó alkalom volt a szombatosok ellen megindítandó harcra is. Továbbá az is bizonyos, hogy I. Rákóczi György általában véve, nem jó szemmel nézte az unitáriusokat, ha nem is lépett fel ellenük nyíltan, mert az ország törvényeit tiszteletben tartotta; viszont meg a református egyház megerősítése nemcsak Erdélyben és Magyarországon, de mint éppen *ebből a levélből* látható, az ország határain kívül is szíven feküdt. Mindazonáltal nem lehet feladatunk I. Rákóczi György egyházpolitikáját kutatnunk, csupán néhány körülményre rámutatnunk.

I. Rákóczi szoros összeköttetésben állt az iskolával és egyházzal, amiből önként következik, hogy a kölcsönös hatás erőteljes volt. Nos, az általa megerősített gyulafehérvári református főiskolának egyik tanára Alstedt Volkelius és Crellius socinianusoknak a vallásról²² írott könyve megcáfolását felvette 1631. szeptember havában már a rendesen előadandó tárgyak közé „orthodoxorum

¹⁹ Közölve Bod. i. m. II. p. 306—310, és U. a. Szmirnai Szt. Polikarpus. (Enyed. 1766.) p. 78—81. Erd. orsz. gy. Emlékek. X. K. 174—81.

²⁰ J. Kvacala. Johann Amos Comenius Sein Leben u. v. Schriften. Leipzig u. Wien. 1892. p. 245. 246. Bod. Hist. Hung. Eccl. II. p. 446. Erd. orsz. gy. eml. X. 24.

²¹ Ami ennek igazságát illeti nem ide tartozik fejtegetése, csupán arra a körülményre való utalás, hogy ez a felfogás ismét egyházpolitikai fogásul szerepel, természetesen az abban foglaltak történetiségének érintése nélkül.

²² Volkelius: De vera religione, mely Crelliusnak Liber de deo et equi attributis című művével együtt jelent meg 1650-ben.

rogatu“²³ s előadásainak eredményeit 1635-ben egy hatalmas munkában a fejedelem költségén kiadta. Ez a munka fenmaradt nagy példányszámaiból következtetve valószínűleg nagyobb mennyiségű példányban volt nyomtatva, ami ama viszonyok közt nyilvánvalóan külföldön való elterjesztését is célozta. Elvégre a magyar unitáriusok is hasonlóképen cselekedtek. Abban az időben az egyházi mozgalmaknak még általában véve erős internacionális karaktere van. Ezután jön a Beke-Ravius-féle viszály (1636–38), az unitarizmus törvényességének kérdése hitvallási problémákkal kapcsolatban; ehhez járul e socinianizmus ellen megindított jezsuita aknamunka Lengyelországban, az antitrinitarizmus térfoglalása Hollandiában. Mindent összevéve az 1638-ik évre hirdetett erdélyi országgyűlés Gyulafehérvárra, az erdélyi ref. egyház gócpontjába, a legjobb alkalmul kínálkozott arra, hogy a Beke-Ravius-féle viszály eldöntése mellett az unitarizmusra is hatalmas csapást mérjen.

Ezek a tervek, nem kiskalibertűek voltak. Közismert, hogy ezek első sorban a zsidózókat az unitárius egyház kebelében akarták érinteni, de viszont az unitarizmus törvényessége kérdésének előtérbe tolásával, azt létalapjában fenyegették. Viszont az országgyűlés határozatai és a dézsi complanatio után létrejött törvényszék működése is a ref. egyház gyarapodását eredményezte.²⁴ Mindezekhez járul aztán az egyetemes unitarizmus ellen megindított további tudományos munkálkodás.

Geleji Katona István, a fejedelem egyik udvari lelkésze és az erdélyiek püspöke terjedelmes „Praeconium Evangelicum“-ának (Gyulaféjérvár 1638.) már a címében hirdeti „Contra Rabbinos, Samosatenanos, Socinianos, Francisci-Daviditas, Anabaptistas“

²³ Bisterfeld levelezése Rivetussal. 4. sz. levél (időrenden 5.) a leideni egyetemi könyvtár kéziratárában B. P. L. 285. sz. alatt. Rivet francia származású leideni theol. prof. volt.

²⁴ L. ezeket részletesen egyebek között Dr. S. Kohn. Die Sabbatharier in Siebenbürgen. Budapest Leipzig. 1894. p. 205 skk. (ugyanaz magyarul is. 1889.) Az itt adott felfogással, mely I. Rákóczi Györgyöt a szombatosok elleni valláspolitikájában vagyon-kapzsisággal vádolja meg (p. 209.) nem értünk egyet. Többféle körülmény játszott itt közre, melyek közül ne felejtjük el azt, hogy a hívek vagyonának elkobzása azoknak minden külön egyházépítési terveket megsemmisítette s Rákóczinak ez is egyik célja volt. Református egyházpolitikát üzött ő mindenesetre, de egyéni kapzsiság — még ha Kemény János írja is — nem bántotta. V. ö. különben Szilágyi Sándor. „A két Rákóczi György családi levelezése“-nek előszavát Budapest. 1875.

szintén fejedelmi költségen, szintén nagy példányszámban. Bisterfeld, politikai dolgokban, a fejedelem jobbkeze, ugyanebben az időben ugyancsak a sociniánus Crellius ellen támad, kinek nagy tekintélye volt Erdélyben is, „De uno Deo, Patre“-val²⁵ és bár a munka csak 1639-ben jelent meg, de már 1638 elején sajtó alatt van s a holland remonstránsok fejének már tudomása van róla. Crellius egyik hű tisztelőjének mesél erről s az a kolozsvári százsz unitárius lelkész Frank előtt úgy beszél ennek fontosságáról, mint amit nem is szükséges bizonyítani. I Rákóczi György hatása vallási téren is messze érezhető volt.

Ezt az időt továbbá, két nagy vallási probléma látszik érdekelni Erdélyben. Az unitáriusok a szombatosok problémájával és a presbyterianusok, kiket arminianizmussal gyanúsítanak. A ref. egyházi politikának tehát egyszerre két ellenség, külső és belső ellen kell védelmezni magát. Vajjon kizárólag annak tudhatók be a dézsi complanatio után tartott 1638-ik évi debreceni zsinatnak határozatai, hogy az orthodoxismus kizárólag akar uralkodni? Rákóczi György későbbi udvari lelkésze Medgyesi jelen volt a zsinaton, annak határozatai polgári hatóságok eszközeiről beszélnek a la Erdély. Itt tehát egy nagy stilusu egyházpolitikával van dolgunk, mely évek óta előkészítve az 1638-ik évben a körülmények összejárásával és annak kihasználásával tetőpontját éri el s akar egy erőteljes református egyházat teremteni.

Vessünk egy rövid pillantást *Lengyelországra* is. Az előbb megemlékeztünk az 1638-iki varsói országgyűlésről, minek a sociniánusok ellen hozott határozata a jezsuiták évek óta folytatott aknamunkájának gyümölcse volt. Az akkori lengyel király, III. Ulászló a katolikus egyházat akarta egyedül uralkodóvá tenni országában s a munkáját a sociniánusok ellen indított üldözéssel kezdte a többi protestánsok támogatása mellett. Ennek következtében indult meg a sociniánusok vándorlása.²⁶ Ezekben a dolgokban I. Rákóczinak semmi szerepe nem volt ugyan, de hogy tudtak róla Erdélyben, az bizonyos, hisz a lengyelek követet is küld-

²⁵ Bisterfeld, J. H. *Mysterium pietati de uno Deo . . . contra J. Crellius*. Lugd. Bat. 1639.

²⁶ L. a fontosabbak munkák közül: O. Foch. *Der Socinianismus*, Kiel. 1847. I. p. 220—3. E. Luchfiel. *Der Socinianismus u. seine Entwicklung in Grosspolen*. „Feitschrift der Hist. Gesellschaft f. d. Provinz Posen. 7. B. (1892) p. 131.

tek az országgyűlésre. Az is bizonyos, hogy a varsói határozat eredményeit figyelembe vette mindkét párt. Az erdélyi unitáriusok inkább kiegyeztek a dézsi complanatio szövegével, mintsem hasonló sors érje őket.

Egészen más volt a helyzet *Hollandiában*. A holland református egyház a dordrehti zsinaton (1618—19) mondta ki egységét, melyben azokat, kik a supralaptarismus dogmájával nem értettek egyet, végleg kizárta kebeléből. Ezek az utóbbiak aztán — még 1610-ből remonstránsoknak nevezve²⁷ — mindenféle üldözésnek voltak kitéve, úgy, hogy 1630-ig csak titokban gyakorolhatták vallásukat. Mint ilyen esetben már történni szokott mindenféle felmerült, de különben üldözött vallásos irányzatban való részvétellel vádolták őket, többi közt socinianizmussal is. Annyi tagajhatatlan, hogy részben ők maguk is alkalmat szolgáltatottak ilyenekre, mert szívesen érintkeztek a Lengyelországból átrándult sociniánusokkal.²⁸ Sőt az is bizonyos, hogy a remonstránsok egyik fénye, maga Wtenbogaert, már 1612 táján Lengyelországban olyan hirben volt, mint aki rokonszenvez²⁹ a sociniánusokkal. Statorius is hivatkozik arra, hogy sokat hallott róla Lengyelországban és tanácsért is őt jött felkeresni. Másrészről az is igaz, hogy ekkor tájban (1612) Wtenbogaert egyik rokonérzelmű lelkésznek, Narssiushoz bevallja, hogy Socinus könyveit soha sem olvasta és tiltakozik a socinianizmus vádjá ellen.³⁰

Később is állandóan felhangzik a panasz a socinianizmus terjedése ellen s 1628-ban már néhány példán okulva (néhány lelkész nyíltan sociniánussá lett) a ref. egyház egyik zsinata a Holland és Nyugat Friesland tartomány rendjeihez is fordul, a socinianizmus üldözését világi részről kívánva.³¹ Minthogy a re-

²⁷ Amikor az Arminius irányához tartozó református lelkészek 1610. jan. 14-ikén Gondában tartott titkos konferenciájuknak eredményét 5 articulusban összefoglalták és Holland rendjeinek benyújtották egy „remonstrantia”-nak nevezett felterjesztés mellékleteként. V. ö. Dr. J. Reitsma. *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*. II. kiadás Groningen. 1899. p. 187. és Dr. L. Knappert *Geschiedenis der Nederlantsche Hervormde Kerk*. Amsterdam. 1911—12. I. K. p. 110.

²⁸ J. C. v. Slec. *De Geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*. Haarlem. 1914. különösen. p. 198—246.

²⁹ Brieven. I. p. 211.; 136. sz.

³⁰ Praest. ac Erud. Virorum Eccles. Theol. Epistolae. Amsterdam. 1660 p. 385.

monstránsok Apológiájának (Episcopiustól 1630) egyik mondata így szól: „Remonstrantes nolle anathema dicere iis, qui persona Christi vel Spiritus Sancti perperam sentiant“, az orthodox párt részéről ismét abban a vádban részesültek, hogy sociniánusok.³²

Ennek egyebek mellett az az eredménye lett, hogy Wtenbogaert jónak látta egy terjedelmesebb iratban ennek a nézetnek helytelenségét kifejteni és a „helytartónak“ (Stadhonder) benyújtani.³³ Ezek a vádak azonban ismét és ismét kiujulnak s bár nem voltak alaptalanok, mégis mint már előbb is konstatálhattuk, csak annyi igaz, hogy a remonstránsok *nem védekeztek ez ellen a hatás ellen* s különben a lengyel socinianizmus vezetőivel állandóan érintkeztek. Így nem lehet csodálni, ha Statorius úgy ir Erdélybe Wtenbogaertról, mint akinek nevét és működését nem is szükséges Frank előtt magyarázgatni.

A helyzet tehát feszült volt 1638-ig; mindazonáltal a remonstránsok ellen semmi pozitív bizonyítékot nem lehet felhozni, sőt még vallás-szabadságot is nyertek (1630) és 1634-ben a remonstráns teológiai szeminárium is megkezdte működését Amsterdamban, s a „Remonstransch Broederschap“ társasága békés fejlődésnek indult. Ekkor jött közbe Statorius levele, melynek nyomatókat adott a lengyel sociniánusok és a magyar unitáriusok zsidózó részének üldözése és I. Rákóczi György tekintélye. Emez állításunkat igazolandó, utalhatunk a Nyugat-Friesland tartományi zsinatnak a Rendek gyűléséhez 1653-ban küldött iratára, mely a sociniánusok ellen a Rákóczi-ház által intézett üldözést nyújtja például, minek most sokkal nagyobb eredménye is lett, mint előbb s a Rendek szigorú végzést fogalmazzák.³⁴

Hollandiában, különösen a 17. században, nagyon el volt terjedve az a szokás, hogy a közélet politikai, teológiai, egyházi kérdéseit röpiratokban megtárgyalják s azokat nyilvános helyeken kiragasszák, melyek tehát ilyen módon a lapoknak elődjei voltak. Ettől a szokástól kapták a pamflettek a „placaet“ nevet, melyen aztán magyar politikai s olykor egyházi dolgok is megjelentek, miket tehát a holland köznép is tudomásul vett, s így a közhan-

³¹ Fock. I. m. p. 245.

³² Brieven. 757. sz.; III. 3. p. 173.

³³ Brieven. 764. sz.; III. 3. p. 188–99. I. Wtenbogaert erre való hivatkozását a „Naerder openingh“-ben is

³⁴ Bod. Hist. Hung. Eccl. II. 314 Fock. I. m. p. 246.

gulat irányítására lényegesen befolytak, nyelvük pedig majdnem mindig holland volt ³⁵

Ebben a pamflett sorozatban jelent meg Statoriusnak Frankhoz intézett levele is, s minden nagyobb városban kiragasztották a református templomok ajtaira épúgy, mint a remonstráns gyülekező helyekre; egyetemeken épúgy olvashatták a diákok, mint a városok kapuin a parasztok. De ezzel nem elégedtek meg, hanem a zsinati tagok Holland és West Friesland éppen üléselő követeknek is átnyújtották. ³⁶ A leideni egyetem teológiai kara, mely vallási kérdésekben rendszeren döntő tekintélyül szerepelt, most két tanárát személyesen küldte a Rende gyűlésébe, sőt ezek a helytartónál is megjelentek kihallgatásra. Az eredmény mindazonáltal csak annyi lett egyelőre, hogy a Rende a helytartónak, ki már régtől kezdve aggódott, hogy a remonstránsok között antitrinitárius eszmék vannak elterjedve, köszönetet szavazott ez ügyben való fáradozásaiért, azonkívül pedig elhatározták, hogy figyelni fognak, de igyekeznek az ország békéjét megőrizni s a lelkészeket ellenőrzésre hívták fel. ³⁷ Említésre méltó, hogy a zsinati tagok azt a véleményüket nyilvánították, hogy a sociniánus eretnekség rosszabb, mint a török, mit bizonyosan nem tapasztalatból merítették, hanem magyar viszonyok lebegtek szemük előtt.

Angolország követe, Boswel, azonban nem volt megelégedve a Rende áprilisi határozataival, hanem, Episkopus gyanúja szerint Rivetus buzdítására — mi Bisterfeldhez való baráti viszonyát tekintetbe véve nem is lehetetlen — köríratot intézett az összes tartományok rendjeihez (Provinciale Staten), melyben felszólította őket, hogy a sociniánusokat az országból üzzék ki.

Statorius kiadott levele nagy jelentőséget nyert. Vajjon közzététele az éppen megerősödött remonstráns egyház újabb elnyomására célzott, vagy csak gyanúsítani s így fejlődésében gátolni akarta, most már nehéz megállapítani. Annyi bizonyos, hogy

³⁵ Erdélyről sűrűn vettek ilyen módon hírt a hollandok. Pl. a Régi Magyar Könyvtár III. K. 369. 378. és 397. sz. i és ilyen „placaet“-ok, de egyébként ilyen röpiratoknak köszönhető részben a prot. gályarab megszábadítása is. L. Dr. Thury E. Adatok a magyar prot. gályarab telkészek történetéhez. Budapest. 1912. 16. sz. p. 44.; 34. sz. p. 73—4.

³⁶ Naerder openingh . . . p. 3. Rogge. Wtenbogaerts Leven. III, p. 323. Brieven. 1114. sz.; III. 4. p. 263.

³⁷ Brieven. 1100. sz.; III. 4. p. 267.

Voetius jegyzeteiben világosan utal arra, hogy ha a fejedelmek és helytartók az új tan követői ellen fellépnek, Erdély példájára eredmény koronázza működésüket, de több ok miatt nem volt ennek nyomósabb eredménye. Abban az időben nem egyedül állt ez a támadás, bár ilyen felzudulást egyik sem okozott. Wtenbogaertot mélyen lesújtja, Cupus, a rotterdami remonstráns lelkész az első napok hatása alatt már az üldözést véli kiujjulni.³⁸ A dolog mégis elaludt, de hogy nem felejtetett el, azt a fentebb idézett 1653-iki határozat világosan mutatja. Kétségtelen, hogy a kedélyek megnyugtatóására sokat tett Wtenbogaertnak nagyon ügyesen írott válasza is. Nem itt a helye megcáfolni azt a körülményt, hogy Rogge³⁹ mily helytelenül állítja be a levelet Wtenbogaert élettörténetébe, csak azért, hogy őt tisztázza. Mindennek ellenére utalhatunk arra, hogy Statorius Wtenbogaertről becsületes meggyőződéssel írta sorait, mire nézve feltűnő körülmény az, hogy éppen Crellre vonatkozó könyvét hozza elő Wtenbogaert beszélgetésükben, holott — mint arra rámutattunk — Statorius közeli viszonyban állt ehhez a könyvhöz. Ez semmi esetre sem véletlenség. Wtenbogaertnak írnia kellett, mely veszély fenyegette a remonstránsokat. Statorius megírt és kiadott levele tehát *három ország szellemi áramlatainak tükröképe* s mint ilyen nemcsak ahhoz a korhoz, de I. Rákóczi György történelméhez is érdekes adat.⁴⁰

³⁸ Brieven. 1100. sz. és Cupus levele Wt.-hoz. Kézirat (I. előbb) 909. sz.

³⁹ Dr. H. C. Rogge. Johannes Wtenbogaert en zijn tijd. Amsterdam. 1876. III. p. 323. Nagyon felületesen tárgyalja a dolgot I. C. v. Slee is. I. m. p. 110—112.

⁴⁰ A levél pontos másolatát magyar fordításban is mellékelve az Erd. Nemz. Múz. levéltárában fogom elhelyezni, hogy a kutatók rendelkezésére állhasson.

Egyházi életünk az 1914. évi statisztika tükrében.

Mint az üveg-lencse a napnak szétáradó sűgarait egy pontban egyesíti: úgy vonja össze és egyesíti az ország közállapotaira vonatkozó adatokat az a statisztikai évkönyv, melyet a m. kir. kormány évenként ki szokott adni. Magában foglalja az egyes miniszteriumok ügykörét s azoknak felügyelete és igazgatása alá tartozó ügyek és közállapotok ismertetését. Szóval az ország egy évi munkáját, szellemi és anyagi életét, haladását, vagy visszaesését tükrözi vissza egy-egy ilyen évkönyv. Ezért évről-évre fokozott érdeklődéssel tanulmányozzuk annak száraz adatait. Most legújabbán az 1914 évi évkönyv jelent meg.¹

Bár az egész mű érdemes a beható tanulmányozásra, de minket első sorban a vallás-erkölcsi ügyek, az egyházi és hitéleti adatok érdekelnek. Ezek között is első sorban az unitárius egyházra vonatkozó adatok, melyeket a következőkben ismertetünk:

Az évkönyv a jelzett évről 77.185 unitárius lelket mutat ki. A lelkészekről ugyanazon évről beérkezett jelentésekben 81,604 lélekszám van feltüntetve. A kettő között 4,419 a különbség, Elég nagy szám, ami évről-évre zavarólag hat a kettős kimutatás egybevetésénél. Nincsen az országban egyetlen vármegye, amelyben unitáriusok ne lennének. A legkevesebb van Zólyom vármegyében: 2. A legtöbb Udvarhely vármegyében: 27,567. A Királyhágón inneni részekre esik 6,510. Az ország népességének az unitáriusok 0,4%-jét teszik. Házasság 672 kötött. Ebből vegyes házasság 366, ami 54,5% nek felel meg, vagyis a legtöbb mindegyik vallásfelekezett között. Legkevesebb az izraelita vegyes házasság, ami 6,4%-nek felel meg. A vegyes házasságoknál 43 esetben kötött megegyezés a gyermekek vallására nézve és pedig 20 javunkra,

¹ A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest. Atheneum. 1916,